VVD
1996
10

Vrij en verantwoordelijk

Een liberaal toekomstperspectief

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

CONCEPT

INHOUDSOPGAVE

Ten geleide		1
I.	Wat liberalen voorstaan	3
II.	Uitdagingen rond de eeuwwisseling	8
III.	Welvaartsproductie en sociale zekerheid	12
IV.	Rechtsstaat, democratie en bestuur	16
V.	Bevolkingsgroei, milieu en ordening van de ruimte	20
VI.	Volksgezondheid, emancipatie en publieke moraal	24
VII.	Onderwijs, cultuur en wetenschap	27
VIII.	Internationale betrekkingen	30
Conclusie		34
Colofon		36

TEN GELEIDE

Nederland kent tal van problemen en zorgelijke ontwikkelingen. De nog altijd omvangrijke werkloosheid, de onrustbarende criminaliteit, de grote staatsschuld, de aantasting van het milieu: het zijn maar een paar voorbeelden van moeilijkheden waar beleidsmakers, volksvertegenwoordigers en betrokken burgers zich praktisch dagelijks het hoofd over breken. Desondanks is het goed te beseffen dat ons land een historisch beschouwd uniek niveau kent van voorspoed en welzijn, vrijheid en democratie, tevredenheid en gezondheid. Zelfs de meest oppervlakkige blik op het verleden leert ons dat inmiddels heel wat is bereikt. Door de inspanningen van vrije, inventieve, hardwerkende, verantwoordelijke burgers binnen allerlei groepen en verbanden is veel vooruitgang geboekt.

Dat wij ons gelukkig mogen prijzen met onze sociale, politieke en culturele omstandigheden, wordt des te duidelijker als wij over de grenzen kijken. Dáár, in het bijzonder in de ontwikkelingslanden, zien we de grootste problemen: burgeroorlogen en andere militaire conflicten, ontstellende armoede, ernstige schending van mensenrechten, grootschalige verwoesting van het milieu. We weten evenwel ook dat die problemen niet onoverkoombaar zijn. Zo zijn verscheidene landen uit wat sterk simplificerend `de Derde Wereld' wordt genoemd, door een verstandig beleid op eigen kracht uitgegroeid tot geduchte economische concurrenten van het Westen. De onvermijdelijke, maar toch onverwacht snelle ineenstorting van het communisme heeft de kansen op vrijheid en democratie voor een groot aantal wereldburgers enorm vergroot.

Bij het bestrijden van maatschappelijke problemen kiest men, nationaal en internationaal, steeds vaker voor een liberale aanpak. Sterker dan voorheen leeft een besef van de beperkte maakbaarheid van de samenleving en de kwalijke gevolgen van een betuttelend, allesomvattend overheidsingrijpen. Sterker ook dan in de afgelopen jaren bestaat inzicht in de potentiële kracht van het geëmancipeerde individu en in de heilzame werking van het marktmechanisme. Het is dit mechanisme dat, binnen het kader van duidelijke regels, het individu aanzet tot creativiteit, verantwoordelijkheid en zelfredzaamheid.

Deze verheugende ontwikkeling zou liberalen aanleiding kunnen geven met een triomfantelijk gevoel achterover te leunen. Zo'n houding is echter ongepast en onverstandig. Lang niet alle problemen zijn opgelost en nieuwe problemen dienen zich steeds aan, zodat nog veel te doen valt. Bovendien kan een politieke stroming haar vitaliteit slechts behouden als zij zich voortdurend bezint op haar uitgangspunten, nadenkt over de belangrijkste maatschappelijke ontwikkelingen en in discussie gaat met andersdenkenden. In deze principiële openheid schuilt van oudsher ook een voorname kracht van het liberalisme. Liberalen hebben bijvoorbeeld, mede onder invloed van socialistische kritiek, vroegtijdig bepaalde tekortkomingen van de vrije markt onder ogen gezien en de fundamenten helpen leggen voor het sociale-zekerheidsstelsel dat wij vandaag de dag kennen.

Bezinning op de betekenis van de liberale ideeën en idealen in het licht van de grote maat-

DOCUMENTATIECENTRUM
NEDERLANDSE POLITIEKE
PARTIJEN

schappelijke uitdagingen aan het begin van de 21ste eeuw, dat vormt het doel van de voorliggende nota. Zonder volledigheid na te streven en in details te treden, willen wij de grote lijnen schetsen van het in onze ogen wenselijke Nederlandse liberale programma op middellange termijn. Op deze manier hopen wij de gedachtewisseling over de liberale koers te kunnen stimuleren.

Den Haag, 10 december 1996

Vrij en verantwoordelijk

I. WAT LIBERALEN VOORSTAAN

Vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid en gelijkwaardigheid: dit zijn de normatieve fundamenten van een beschaafde samenleving. Het zijn eveneens de centrale waarden van het liberalisme. De geschiedenis laat zien dat liberalen in de loop van de tijd hun visie op de praktische betekenis van de vijf genoemde waarden geregeld hebben bijgesteld. Zij hebben rekening gehouden met veranderende maatschappelijke omstandigheden en met de - soms terechte - kritiek van politieke opponenten. De morele basis van de liberale boodschap is evenwel dezelfde gebleven.

De centrale waarden van het liberalisme

De kern van het liberalisme is het streven naar een zo groot mogelijke *vrijheid* van de mens. Mensen dienen in de liberale optiek een optimale keuzemogelijkheid te hebben. Het liberale vrijheidsstreven houdt tevens de afbakening in van een persoonlijke levenssfeer die een ieder behoort te respecteren.

Onlosmakelijk verbonden met vrijheid is verantwoordelijkheidsbesef. *Verantwoordelijkheid* betekent het zorg dragen voor het eigen welzijn, het dragen van de gevolgen van de eigen handelingen, het rekening houden met de wensen en behoeften van anderen en het zich betrokken voelen en tonen bij de publieke zaak. Door het stimuleren van persoonlijke verantwoordelijkheid wordt het afwentelen van problemen op medemensen, op collectiviteiten, zoals de staat, en - niet te vergeten - op toekomstige generaties tegengegaan.

Liberalen zijn ervan overtuigd dat niemand de wijsheid in pacht heeft en nemen stelling tegen intolerantie. Onverdraagzaamheid veronderstelt onfeilbaarheid aan de zijde van de onverdraagzamen. Belangrijk is dan ook dat een samenleving een botsing van opinies toestaat en zelfs bevordert. Het liberale ideaal van *verdraagzaamheid* hangt samen met de overtuiging dat een veelvormige, open maatschappij die plaats biedt aan een verscheidenheid van meningen en levensstijlen, een noodzakelijke voorwaarde vormt voor individuele ontplooiing en vrijheid.

Ruim een eeuw geleden merkte de Nederlandse liberaal Goeman Borgesius op dat de samenleving behoefte heeft aan een rechtssysteem dat het principe der gerechtigheid tracht te verwezenlijken `door de zwakken te beschermen en de sterken te verhinderen eigen voordeel uitsluitend richtsnoer van hun handelen te maken'. Hiermee is de essentie van het beginsel der *sociale rechtvaardigheid* aangegeven. Dit beginsel is gebaseerd op de gedachte dat wij deel uitmaken van een samenleving waarin hulpbehoevenden kunnen rekenen op steun van anderen, van individuen, groepen èn overheid. De staat heeft onder meer als taak de sociale grondrechten, die een ieder een menswaardig bestaan garanderen, te waarborgen.

Mensen zijn niet gelijk. Zij verschillen van elkaar in hun geestelijke en lichamelijke capaciteiten, in hun verlangens en ambities, een ongelijkheid die taakverdeling en specialisatie

mogelijk en wenselijk maakt. Mensen zijn volgens liberalen wel gelijkwaardig. Deze norm van *gelijkwaardigheid* brengt met zich dat er in beginsel geen bevoordeling mag zijn van bepaalde groepen of individuen bij het nastreven van hun doelstellingen. Daarom kennen liberalen mensen, zonder aanzien des persoons, gelijke rechten toe en bestrijden zij discriminatie.

Verantwoordelijke vrijheid

Het liberalisme kan men beschouwen als de politiek-ideologische uitdrukking van het individualisme. Het *individu* zien liberalen als een *doel in zichzelf*. Dat wil zeggen dat het individu zijn waarde niet ontleent aan de groep of maatschappij waarvan het deel uitmaakt. Instituties en structuren bestaan ten dienste van mensen. De bescherming van het individu en het scheppen van mogelijkheden voor het individu zich naar eigen aard, aanleg en levensovertuiging te ontplooien, zijn dan ook belangrijke doeleinden van een liberaal politiek systeem. De creativiteit van het verantwoordelijke zelfstandige individu, dat zo vrij mogelijk gelaten moet worden, wordt beschouwd als de motor van maatschappelijke vooruitgang. Liberalen verwerpen instellingen en bepalingen die de ontplooiing van het individu in de weg staan, zoals dictatoriale regeringsvormen, politieke en religieuze dogma's en een almachtige overheid.

De vrijheid die liberalen voorstaan, mag niet verward worden met ongebondenheid. In normatieve zin kiest het liberalisme inderdaad partij voor het individu, maar het is tegelijkertijd doordrongen van het belang van sociale verbanden. Alle liberalen erkennen dat het individu een sociaal wezen is dat zijn verlangens probeert te verwezenlijken door relaties met anderen aan te gaan en door te participeren in groepen. Individuen vinden baat bij allerlei relaties in groepsverband, van het gezin tot en met sportvereniging en kerk. Zulke groeperingen bieden geborgenheid en stabiliteit en dragen bij tot de ontwikkeling van gemeenschapsgevoel en verantwoordelijkheidsbesef. Ook vormen zij een waardevolle buffer tegen een te opdringerige staat.

In de liberale visie treffen, al met al, individuele vrijheid en maatschappelijk belang elkaar in *vrijwillige associaties* van individuen in diverse groepen, organisaties en instellingen. De maatschappelijke orde dient in hoge mate een zaak te zijn van zelfregulerende processen.

Rechtsstaat

Dat vrijheid voor liberalen iets anders dan ongebondenheid, blijkt eveneens uit hun gehechtheid aan een systeem van rechtsregels waarmee de fundamentele rechten en vrijheden van de mens worden beschermd en geregeld, en waarin de rechten èn plichten, zowel van de burgers als van de overheid, zijn vastgelegd. `De ware vrijheid luistert naar wetten', luidt een oude zegswijze. Van de juistheid hiervan zijn liberalen altijd overtuigd geweest. Vrijheid kan niet onbeperkt zijn. Het vrije spel der maatschappelijke krachten moet met behulp van duidelijke en rechtvaardige spelregels in goede banen worden geleid. Deze regels moeten worden gewaarborgd door een *rechtsstaat*, waarin ook de uitoefening van het overheidsgezag strikt is gebonden aan nauwkeurig omschreven rechtsregels.

Representatieve democratie

Dat liberalen aanhangers van de *democratische staatsvorm* zijn, ligt voor de hand. Liberalen immers wantrouwen elke vorm van machtsconcentratie en achten het noodzakelijk dat organen die veel invloed kunnen uitoefenen, aan democratische controle onderworpen zijn. Het schoolvoorbeeld van opeenhoping van macht is het staatsapparaat en daarom dienen politieke en bestuurlijke gezagsdragers verantwoording af te leggen aan de burgers.

Het democratische ideaal sluit voorts aan bij de liberale voorkeur voor een open samenleving. Liberalen vinden dat geen enkel orgaan het recht heeft van bovenaf `de' waarheid op te leggen. Besluiten behoren voort te vloeien uit een redelijke en open discussie van vrije, zelfstandige individuen. Gezagsdragers moeten bereid zijn op grond van kritiek en suggesties uit de samenleving, hun beleid aan te passen.

Tot slot past het idee van de democratie goed binnen het liberale gedachtegoed, omdat het uitgaat van de gelijkwaardigheid van individuen. In een democratie heeft iedereen, ongeacht inkomen, afkomst, ras en wat al niet meer, het recht zijn zegje te doen.

Maar er bestaat een zekere spanning tussen vrijheid en democratie. Een (meerderheid van de) bevolking die het recht opeist zichzelf te besturen, kan bijvoorbeeld ten behoeve van `het algemeen belang' de rechten van minderheden inperken. Deze tirannie van de meerderheid is een verschijnsel dat liberalen net zozeer vrezen als de tirannie van een minderheid. Voor liberalen is democratie geen doel op zichzelf, maar een middel om de vrijheid van het individu te beschermen. Omdat ook een democratie kan ontaarden, is het van belang dat zij aan goede spelregels is onderworpen en dat een systeem van `countervailing powers' verhoedt dat te veel macht in handen van één groep komt. Kern van dit systeem is het plaatsen van een bevoegdheid tegenover een bevoegdheid in de staat in de hoop dat macht tegenover macht komt te staan en de kans op aantasting van de individuele vrijheid afneemt.

Daar komt bij dat liberalen in principe de voorkeur geven aan een *representatieve democratie*, waarin enkele, daartoe verkozen, individuen de overigen vertegenwoordigen, boven een directe democratie, waarin iedereen zelf deelneemt aan de besluitvorming. Liberalen hopen en verwachten dat volksvertegenwoordigers betere beslissingen nemen dan de bevolking als geheel, mede omdat zij beter in staat zijn belangen tegen elkaar af te wegen en hun besluiten in de regel beter kunnen voorbereiden. Bovendien maakt representatieve democratie een vorm van arbeidsverdeling en specialisatie mogelijk, die de kwaliteit van de besluitvorming verhoogt, en biedt zij sterkere garanties voor de bescherming van minderheden.

Sociale markteconomie

Kenmerkend voor de maatschappijbeschouwing van de liberalen is de grote waardering die zij over het geheel genomen koesteren voor *spontane processen*. Het gaat hier om het ontstaan van maatschappelijke instellingen en procedures die niet van hogerhand zijn opgelegd, maar die in de loop van de tijd op natuurlijke wijze zijn gegroeid. Kenmerk van zulke processen is voorts dat een zekere harmonie voortvloeit uit min of meer zelfzuchtige handelingen

van vrije individuen.

Een belangrijk voorbeeld van een betrekkelijk succesvol spontaan proces is het functioneren van de markt en de daarmee samenhangende arbeidsdeling. De markteconomie kenmerkt zich door vrije, gedecentraliseerde ondernemingsgewijze productie en onderlinge mededinging, zowel in de productie als op de arbeidsmarkt. De markteconomie werkt efficiënter en effectiever dan alternatieve stelsels, zoals de centraal geleide volkshuishouding. Zij stimuleert de individuele verantwoordelijkheid, creativiteit, originaliteit en inventiviteit en verzekert de vrijheid van consumptie en productie. Zij past bovendien goed in de open samenleving, waarin prestatie zwaarder telt dan privilege en instellingen en structuren voortdurend hun waarde dienen te bewijzen.

De markteconomie is evenwel geen doel op zichzelf. Maatschappelijke instellingen dienen ertoe het welzijn van het individu te vergroten en aan de hand van dit criterium behoren ze te worden beoordeeld. Indien de markt er niet in slaagt een minimum aan welvaart voor alle burgers te garanderen, behoort de overheid in te grijpen. Mensen die daartoe geestelijk en lichamelijk in staat zijn, dienen in beginsel in hun eigen levensonderhoud te voorzien, onder meer door het verrichten van arbeid tegen beloning, hetzij als zelfstandige, hetzij in loondienst. Voor diegenen die geen betaalde arbeid (meer) kunnen verrichten en zich anderszins niet kunnen redden, moet door de overheid een menswaardig bestaan verzekerd worden.

In de *sociale markteconomie* die de liberalen voorstaan, garandeert de overheid een ieder een minimum aan welvaart. Tevens produceert zij, als beschermend en dienend orgaan van de individuele mens en de samenleving, goederen en diensten die moeilijk door enig individu of groep van individuen kunnen worden geproduceerd, maar die voor de samenleving de kosten meer dan goed maken. Het gaat hier om de zogenaamde collectieve goederen. Ook moet de overheid daar optreden waar de markt leidt tot onaanvaardbare onevenwichtigheden.

Liberalen willen geen zwakke staat. De liberale *waarborgstaat* is een staat die doet wat nodig is, die een beperkt aantal taken met kracht uitoefent. Het gaat om een sterke staat op de achtergrond die kan ingrijpen zodra het nodig is. Zijn allerbelangrijkste taak is het creëren van gunstige voorwaarden voor het ontplooien van particuliere initiatieven, waarmee individuen hun verantwoordelijkheid nemen en leren zichzelf te redden. Hèt kenmerk van een liberale staat en regering was volgens Thorbecke `dat zij de ontwikkeling van zelfstandige kracht bevorderen; zelfstandige kracht in provincie, gemeente, vereniging en individu. Bevorderen dat heet de algemene voorwaarden scheppen, waaronder die ontwikkeling mogelijk wordt.'

Internationale rechtsorde

Het liberale idealisme houdt niet bij de landsgrenzen op. Dat talloze wereldburgers leven in een situatie van behoeftigheid en gebrek aan vrijheid, is voor iedere liberaal een onduldbare situatie. In de internationale betrekkingen streven liberalen naar een *internationale rechtsorde* waarin de mensenrechten worden geëerbiedigd. Een middel om dit doel dichterbij te brengen, is deelname aan internationale organisaties alsmede samenwerking met liberalen

over de grenzen en met regeringen die dezelfde doeleinden voor ogen hebben. Spreiding van welvaart wordt volgens liberalen het best bevorderd door een zo vrij mogelijk economisch verkeer. Ook internationaal stimuleert het marktmechanisme specialisatie, doelmatigheid en zelfredzaamheid.

De verantwoordelijke mens in een vrije samenleving

Vrijheid, verantwoordelijkheid, verdraagzaamheid, sociale rechtvaardigheid, gelijkwaardigheid, individu als doel in zichzelf, vrijwillige associaties, rechtsstaat, representatieve democratie, spontane processen, sociale markteconomie, internationale rechtsorde: het zijn allemaal erg bekende begrippen, misschien zelfs liberale gemeenplaatsen. Maar ze verwijzen naar ideeën en idealen die nog niets aan kracht en actualiteit hebben ingeboet. Eigenlijk, zo is onze overtuiging, heeft de maatschappij geen behoefte aan nieuwe normen en waarden. Wat nodig is, is een betere toepassing van de klassieke normen en waarden, gericht op het aloude liberale ideaal van de verantwoordelijke mens in een vrije samenleving.

In de rest van deze nota zullen wij ons dan ook niet wagen aan het formuleren van nieuwe beginselen. Wat wij `slechts' proberen te doen, is aangeven tot welke koers naar onze mening het hanteren van de oude, vertrouwde liberale principes de komende decennia zou moeten leiden. Om dit naar behoren te kunnen doen, moeten we eerst echter kijken naar de belangrijkste structurele ontwikkelingen waarmee onze maatschappij aan het eind van de twintigste eeuw te maken heeft.

II. UITDAGINGEN ROND DE EEUWWISSELING

Mensen koesteren graag het gevoel dat ze zich op een keerpunt in de geschiedenis bevinden. Doorgaans veel aandacht trekken dan ook publicisten die ons voorhouden dat bepaalde spectaculaire ontwikkelingen ons bestaan dramatisch veranderen. Nu eens worden ons binnen afzienbare tijd verval en ondergang in het vooruitzicht gesteld, dan weer materiële overvloed en rijkdom. Naarmate het einde van de eeuw - dat ditmaal ook nog eens samenvalt met het einde van een millennium - nadert, zal het aantal van dergelijke profetieën vermoedelijk toenemen.

Met zulke prognoses moet men erg uitkijken. Veelbesproken modieuze trends blijken vaak minder structurele gevolgen te hebben dan verwacht, omdat het maatschappelijke leven, dat door min of meer waardevolle tradities en gewoonten wordt gevormd, over het geheel genomen een grote continuïteit kent. Zo heeft de opkomst van alternatieve leefvormen in de jaren zeventig geenszins geleid tot de door sommigen voorspelde ondergang van het gezin.

Toch doen zich wel degelijk enige internationale `megatrends' voor die een onmiskenbare invloed uitoefenen op onze samenleving. Zij roepen vragen op met betrekking tot de toepassing van het liberale gedachtegoed in de nabije toekomst en vormen een intellectuele en politieke uitdaging. Wij onderscheiden vier van deze vrijwel autonome ontwikkelingen: de groei van de technologische kennis, de demografische evolutie, de mondialisering en de individualisering. Vrijwel autonoom zijn deze ontwikkelingen in die zin dat liberale democratieën ze nauwelijks kunnen sturen.

Groei van de technologische kennis

De motor achter veel maatschappelijke ontwikkelingen vormt de groei van de technologische kennis. De afgelopen jaren is onze maatschappij sterk beïnvloed door de zogenaamde informatisering. Dit is een specifieke vorm van technische vooruitgang die leidt tot een verhoging van de kennisintensiteit, een verlaging van de kosten van informatie en een toename van de arbeidsproductiviteit. De evolutie van de transporttechnologie heeft bovendien de mobiliteit sterk doen toenemen.

De combinatie van informatica en telecommunicatie, de telematica, betekent een forse stimulans voor de economische groei en verandert de aard van productieprocessen. Door de telematica-revolutie worden fysieke afstanden bijvoorbeeld steeds minder een knelpunt als het gaat om het beschikbaar krijgen van informatie en het tot stand brengen van communicatie. De `elektronische snelweg' maakt een deconcentratie van werkzaamheden mogelijk (bijvoorbeeld door het vergemakkelijken van thuiswerken).

Aparte vragen worden opgeworpen door de voortschrijdende mogelijkheden van geneeskunde en biotechnologie. Het traditionele liberale gedachtegoed biedt nau-

welijks uitkomst als de discussie gaat over een onderwerp als de wenselijkheid van de toepassing van bepaalde genetische technieken. Toch zullen liberalen een standpunt moeten bepalen ten aanzien van de grenzen van toepassing van de zich snel ontwikkelende medische technologie.

Over het geheel genomen beoordelen liberalen de groei van de technologische kennis vrij positief, omdat zij bijgedragen heeft aan de vooruitgang, dat wil zeggen aan het vergroten van de ontplooiingsmogelijkheden van de mens. De (informatie)technologie kan echter ook ten kwade worden aangewend. Zij biedt de overheid meer mogelijkheden zich te ontwikkelen tot een streng controlerende *Big Brother* en maakt bovendien het maatschappelijk leven zo complex dat het gevaar dreigt van een toenemende onbeheersbaarheid. Belangrijk is het de problematiek te onderkennen en de ontwikkelingen niet op hun beloop te laten, ook al zijn de mogelijkheden van een betrekkelijk klein land als Nederland om op het terrein van de toepassing van de technologie te sturen, vanzelfsprekend vrij beperkt.

Demografische evolutie

Mondiaal is de belangrijkste demografische ontwikkeling de nog immer sterke groei van de wereldbevolking (momenteel bijna zes miljard mensen). Jaarlijks neemt zij met bijna negentig miljoen mensen toe. Negentig procent van deze groei vindt plaats in verstedelijkt gebied, vooral in ontwikkelingslanden. Tegen het jaar 2050 verwachten de Verenigde Naties een wereldbevolking van minimaal 7,9 miljard en maximaal 11,9 miljard mensen.

Gepaard met de bevolkingsgroei gaat een ernstige aantasting van de mondiale ecologie. In de volgende eeuw zijn de voornaamste problemen waarschijnlijk zoetwaterschaarste, woestijnvorming (mede ten gevolge van ontbossing), vermindering van de biodiversiteit (met volgens sommigen het gevaar dat een voor de continuïteit van het leven kritieke grens wordt overschreden) en klimaatverandering door menselijke activiteiten. Een aanhoudend sterke bevolkingsgroei zou de problemen op het gebied van milieu, natuur en (grondstoffen)schaarste nijpend kunnen maken.

Kenmerkend voor de demografische ontwikkeling in ons eigen land zijn een stijging van het aantal allochtonen en de zogenaamde `vergrijzing'. De toename van het aantal ouderen in de samenleving roept onder meer vragen op over de (betaalbaarheid van de) pensioenen en de gezondheidszorg. Van de bevolkingsgroei in de arme landen ondervindt Nederland directe gevolgen door een toenemende immigratiedruk.

Mondialisering

Hoewel het verlies van macht van de staat geregeld overdreven wordt, is het duidelijk dat de grenzen in bepaalde opzichten vervagen. Beslissingen worden *de iure* (bijvoorbeeld ten gevolge van overdracht van soevereiniteit aan de Europese Unie) dan

wel *de facto* (bijvoorbeeld ten gevolge van internationale concurrentie) steeds minder in eigen land genomen. De welvaart wordt hoe langer hoe meer geproduceerd en gedistribueerd binnen wereldwijde netwerken. De snelgroeiende internationale informatie- en communicatiestructuur stoort zich niet aan de klassieke territoriale grenzen van staten. Bovendien is in toenemende mate sprake van grensoverschrijdende problemen, zoals drugshandel en criminaliteit. De evolutie van de mondiale besluitvormingsprocedures blijft bij deze ontwikkeling achter. Betrekkelijk weinig delegatie naar supranationale organisaties vindt plaats door onderling wantrouwen en gebrek aan bereidheid macht op te geven, door de inefficiëntie en ineffectiviteit van wereldomspannende bureaucratieën en door hun geringe democratische legitimatie.

Mondialisering leidt tot onzekerheden, wat het ontstaan van tegenkrachten in de hand werkt. Terwijl nationalisme tot kort geleden als een verouderd verschijnsel werd afgedaan, zien we recentelijk een zekere opbloei van het nationale bewustzijn. Ook neemt het regiodenken en het streven naar het behoud van de eigen identiteit binnen kleinschalige verbanden toe. Daardoor verliest de nationale staat niet alleen naar `boven', maar ook naar `beneden' (decentralisatie, zowel functioneel als territoriaal) terrein.

Mondialisering is vanuit de liberale optiek in zekere zin een gunstige ontwikkeling, omdat zij mensen een grotere keuze- en bewegingsvrijheid biedt. Van oudsher hebben liberalen zich bijvoorbeeld uitgesproken tegen protectionisme. Zij zijn immers overtuigd van de gunstige gevolgen van de internationale arbeidsverdeling en specialisatie die voortvloeit uit vrijhandel. Ook zijn zij een voorstander van supranationale instanties die toezien op de naleving van internationale rechtsregels.

Beducht zijn liberalen daarentegen voor het verlies van democratische controle waartoe de overdracht van nationale bevoegdheden soms leidt, voor de wereldwijde verspreiding van problemen zoals drugshandel en criminaliteit, en voor de ondermijning van gewoonten en tradities die een samenleving waarde en samenhang bieden. Vrijheid en democratie zijn beter gewaarborgd en gemeenschapszin floreert eerder als mensen een zekere culturele en emotionele verwantschap voelen met de natie waarvan ze deel uitmaken.

Individualisering

Sterker dan de andere gesignaleerde ontwikkelingen beperkt individualisering zich vooralsnog voornamelijk tot één groep landen, namelijk de westerse. Het betreft hier het verschijnsel dat individuen minder afhankelijk worden van traditionele maatschappelijke verbanden. Omdat liberalen individuele zelfstandigheid en zelfbeschikking belangrijke waarden achten, staan zij in beginsel positief tegenover dit maatschappelijke proces. Het is ook zeker niet zo dat het per se leidt tot normverval, groter egoïsme en sociale desintegratie.

Wel is het zo dat een minder sterke afhankelijkheid van familieverband, buurt en

kerk soms samengaat met een groeiende afhankelijkheid van de overheid en grote organisaties. Dat is zeker niet altijd een vooruitgang. Zo is de erosie van de vaderlandse zuilenstructuur gepaard gegaan met een uitbundige groei van de verzorgingsstaat die de zelfstandigheid van burgers soms eerder in de weg staat dan bevordert. Daar komt bij dat groepen een belangrijke socialiserende invloed op het individu uitoefenen. Zij dragen normen en waarden over die cruciaal zijn voor de maatschappelijke stabiliteit en integratie. Waar het op aankomt, is deze dubbelwaardigheid van het individualiseringsproces te erkennen en te proberen de positieve aspecten te stimuleren en de negatieve kanten tegen te gaan.

Behoud door verandering

Zoals we al in ons `Ten geleide' hebben opgemerkt, hebben zich in het Westen in het algemeen en in Nederland in het bijzonder in de loop van de tijd heel waardevolle tradities en instituties ontwikkeld. Een groot deel van de liberale politiek is gericht op bescherming en, waar nodig en mogelijk, versterking van die tradities en instituties. Ten onrechte is in het recente verleden weleens de indruk gewekt dat het streven naar behoud per definitie getuigt van kortzichtigheid en dat vernieuwing automatisch verbetering betekent.

Het trachten het waardevolle te behouden impliceert geenszins een status-quo politiek. Voor behoud is verandering namelijk noodzakelijk. Zo vereist het continueren van de welvaartsgroei die voor sociaal beleid onontbeerlijk is, een continue aanpassing aan de dynamische wereldeconomie. Zoals Thorbecke opmerkte: 'Behoud en verandering, beide goed en noodig, zoolang zij zamengaan; beide kwaad, zoo ze elkander uitsluiten.'

De genoemde structurele ontwikkelingen geven ons inziens geen aanleiding tot het opgeven van het traditionele gedachtegoed en het bedenken van geheel nieuwe vormen en gedachten. Wel kunnen zij leiden tot aanpassingen van de klassieke vormen en gedachten en tot een accentverschuiving in de liberale benadering van maatschappelijke problemen. De individualisering vormt bijvoorbeeld nu extra reden te hameren op het belang van verantwoordelijkheid.

Wat, gezien de grote uitdagingen van het *fin de millennium* en de traditionele liberale beginselen, de prioriteiten zouden moeten zijn voor de Nederlandse politiek in de komende decennia, willen wij aangeven in de rest van de nota.

III. WELVAARTSPRODUCTIE EN SOCIALE ZEKERHEID

Elk politiek en economisch stelsel zou de goede menselijke eigenschappen moeten stimuleren en de slechte ontmoedigen. De verzorgingsstaat zoals die zich in Nederland in de jaren zestig en zeventig had ontwikkeld, was in dit opzicht niet het ideale systeem. Sinds het begin van de jaren tachtig wordt steeds meer beseft dat de verzorgingsstaat dusdanige vormen heeft aangenomen dat niet alleen grote problemen met bestuurbaarheid en betaalbaarheid zijn ontstaan, maar dat ook de zelfstandigheid van individuen hier en daar onnodig is aangetast en dat hun verantwoordelijkheidsgevoel is ondermijnd. Bij burgers is de neiging gegroeid de verantwoordelijkheid voor zaken op de overheid af te schuiven.

Het veelomvattende overheidsingrijpen sluit niet goed aan bij de grotere mondigheid en het verlangen naar meer keuzevrijheid die kenmerkend zijn voor het individualiseringsproces. Ook een andere belangrijke structurele ontwikkeling, mondialisering, brengt de beperkte houdbaarheid van de verzorgingsstaat aan het licht. Zo beperkt een overdaad aan regels nog steeds de dynamiek en flexibliteit die ondernemingen nodig hebben om de toegenomen internationale concurrentie het hoofd te kunnen bieden. Verheugend is dat tegenwoordig een groeiend aantal mensen de zwakke kanten van de verzorgingsstaat onder ogen ziet. De economie wordt gemoderniseerd en de overheidstaken worden herijkt. De uitdagingen rond de eeuwwisseling dwingen ons krachtig door te gaan met deze modernisering en herijking.

De ondernemende burger

De verzorgingsstaat werkt een preoccupatie met verdelingsvraagstukken in de hand, waarbij de noodzakelijke voorwaarden voor een hoogwaardige productie van goederen en diensten uit het zicht dreigen te raken. Duurzaam sociaal beleid kan een overheid slechts voeren zolang hardwerkende, creatieve individuen in een goed functionerende markteconomie hiervoor de materiële basis verschaffen.

De prestaties van individuen hangen samen met het geestelijk klimaat in een land. Het gaat hier om een moeilijk vatbare, maar voorname factor bij economische activiteiten. Voor het goed functioneren van een volkshuishouding zijn individuele deugden als ijver, spaarzaamheid, betrouwbaarheid en durf van wezenlijk belang. Het zijn dergelijke kwaliteiten die continu gestimuleerd dienen te worden.

Vooral wat betreft een eigenschap als durf laat de situatie in Nederland te wensen over. Terwijl wij onze welvaart te danken hebben aan mensen die risico's durfden te nemen, bevordert het politiek-economische stelsel nog steeds risicomijdend gedrag. Zonder ruimte voor het nemen van risico's treedt stagnatie op. Het streven van groepen met behulp van overheidsinterventie hun belangen te beschermen en de toegeeflijkheid van politici op dit punt ondermijnen de voor een bloeiende samenleving essentiële dynamiek. Daarom verdient het vrije ondernemerschap in de samenleving aanmoediging. Het willen nemen van risico, niet alleen in het zakenleven maar op alle terreinen van het leven, is een noodzakelijke voor-

waarde voor creativiteit, flexibiliteit en vooruitgang.

Bij de vorming van de ondernemende burger speelt het onderwijs een belangrijke rol. In de scholingsperiode kan meer aandacht worden besteed aan het ondernemerschap. Maar de invloed van het onderwijs beperkt zich niet tot de jeugd. De ondernemende burger moet zich instellen op voortdurende positiewisselingen, of hij nu zelfstandige dan wel werknemer is. Het menselijk kapitaal veroudert snel in een dynamische omgeving, wat de noodzaak duidelijk maakt van permanente educatie. Mensen behoren voortdurend de mogelijkheid te krijgen het beste uit zichzelf te halen.

Ondernemend Nederland

Door een gebrek aan dadendrang en scheppingskracht en door de institutionele problemen van de verzorgingsstaat heeft Nederland in het bijzonder in de jaren zeventig en tachtig in economisch opzicht terrein verloren. Zeker nu de concurrentie door de mondialisering nog heviger wordt, moet ons land uiting geven aan de ambitie deel uit te maken van de top van de economisch succesvolle landen. Nederlanders moeten zich daartoe krachtig manifesteren op de buitenlandse markten. De ondernemende burger is een kosmopoliet, een wereldburger die zijn thuishaven (Nederland) ziet als het knooppunt in een netwerk van internationale relaties. Gerichtheid op de buitenwereld kan worden bevorderd door het onderwijs. Vooral het onderricht in moderne vreemde talen verdient hier aandacht.

De slechtst denkbare reactie op de economische mondialisering is protectionisme. Protectionisme houdt inefficiënte bedrijven kunstmatig in leven en leidt bijgevolg tot welvaartsverlies. Bovendien frustreert het de arme landen in hun streven naar een hogere levensstandaard omdat zij minder van hun comparatieve voordelen in de internationale arbeidsverdeling kunnen profiteren. Mondialisering impliceert een versnelling van veranderingsprocessen. Landen kunnen zich alleen staande houden door de invloed en het aantal te beperken van sociaal-economische verstarring bevorderende instituties, regels en gewoonten.

Voor de productie van welvaart is een florerende industrie, ondersteund door een voorwaardenscheppend economisch beleid, onmisbaar. Een gezonde economische structuur kan niet bestaan zonder een substantiële bijdrage van de industrie aan het nationaal product. De concurrentiepositie van de Nederlandse industrie moet onder meer versterkt worden door met een uitdagend stimuleringsbeleid onderzoek en ontwikkeling te bevorderen.

De noodzaak internationaal concurrerend te zijn brengt met zich dat ons land niet te veel uit de pas kan lopen wat betreft belastingstelsel, regelgeving, vestigingseisen en dergelijke. Wenselijk is een modern belastingstelsel met lage tarieven en een brede grondslag, dat wil zeggen: weinig aftrekposten. De economische activiteit kan voorts aanzienlijk vergroot worden door een deregulering van het marktproces op goederenmarkten en de arbeidsmarkt. Een flexibelere arbeidsmarkt biedt meer mensen de gelegenheid zelf in hun eigen onderhoud te voorzien. Hierdoor neemt het aantal inactieven af, wordt minder talent verspild en neemt de maatschappelijke samenhang toe. Werk vormt niet alleen een middel om brood op de

plank te krijgen, maar stimuleert ook sociale contacten en geestelijke ontwikkeling.

Het economische beleid van de overheid kan zich grotendeels beperken tot een macroeconomisch beleid dat de globale voorwaarden schept voor welvaartsgroei. Interventies in de micro-sfeer kunnen over het geheel genomen beter achterwege blijven. De overheid dient zich te beperken tot haar kerntaken waarvan sommige tijdens de uitbouw van de verzorgingsstaat verwaarloosd en ondergewaardeerd zijn geraakt, zoals de zorg voor de fysieke infrastructuur, de bescherming van de veiligheid van de burger en de bestuurlijke infrastructuur. Alleen voor materiële investeringen mag de overheid lenen op de kapitaalmarkt. Kapitaalmiddelen dienen in beginsel niet geleend te worden voor consumptiedoeleinden. Het consumeren met behulp van staatsleningen getuigt van een gebrek aan verantwoordelijkheid jegens de volgende generaties. De belangen van die volgende generaties vormen eveneens een reden het financieringstekort zodanig terug te dringen dat de staatsschuld aanzienlijk wordt verminderd.

Verdergaande liberalisatie van de handel in landbouwproducten en toetreding tot de Europese Unie van landen uit Midden- en Oost-Europa maken een aanpassing van het Europese landbouwbeleid noodzakelijk. Wenselijk is een verschuiving van inkomensondersteuning via hoge prijzen naar meer directe inkomenssteun. Deze directe inkomenssteun, bedoeld als tijdelijke maatregel bij de geleidelijke overgang naar meer marktwerking, verstoort immers in mindere mate de internationale handel. Hierbij is het van belang dat de Nederlandse landbouw zich richt op de voortbrenging van producten in de hogere prijssegmenten.

De dynamiek van de agrarische sector dient te worden verbeterd door lastenverlichting, deregulering en innovatiestimulering. De aandacht moet vooral uitgaan naar de toepassing van kennisintensieve productiemethoden in de land- en tuinbouw en de verwerkende industrie. De afzet(structuur) van biologische landbouwproducten dient te verbeteren, waardoor het aandeel van de biologische landbouw kan toenemen. Tevens kan de landbouw in sterkere mate worden gekoppeld aan natuurbeheer en toerisme, zodat nieuwe inkomensbronnen voor agrariërs ontstaan. Door bevolkingsdruk en welvaartsgroei zal de onttrekking van landbouwgrond voor woningbouw, natuur, recreatie en niet-agrarische economische activiteiten blijven doorgaan.

Uitgangspunt van het landbouwbeleid is het voortbestaan van goed gestructureerde land- en tuinbouwbedrijven en een voedselproductie die de consument voedsel voor redelijke prijzen garandeert.

De waarborgstaat

Mensen zijn primair verantwoordelijk voor hun eigen welzijn en dat van hun naasten. Als mensen, ondanks hun eigen inspanningen en ondanks de hulp van hun medeburgers, toch uit de boot dreigen te vallen, dient de overheid op te treden. De sociale-markteconomie die liberalen voorstaan, impliceert dat de staat voor een ieder bestaanszekerheid moet garanderen. Het hoeft dan ook geen verbazing te wekken dat de normatieve basis voor menig

sociale-zekerheidsstelsel in West-Europa gelegd is door een liberaal, namelijk de Brit Beveridge.

In de verzorgingsstaat is het stelsel van sociale voorzieningen evenwel verworden tot een ondoorzichtig netwerk van gecompliceerde, soms onbegrijpelijke regelgeving die veel mogelijkheden biedt tot fraude of oneigenlijk gebruik. De wildgroei van regels is gepaard gegaan met het ontstaan van talloze controleproblemen. Daar komt bij dat de overheid door dit stelsel burgers verantwoordelijkheden ontneemt die zij zelf kunnen dragen.

Beter bij onze geëmancipeerde en welvarende samenleving past dan ook de waarborgstaat, waarbij de overheid zich beperkt tot kerntaken. Op het gebied van de sociale zekerheid impliceert het streven naar een waarborgstaat een stelsel dat een ieder bestaanszekerheid garandeert, maar het verwerven van extra zekerheid via aanvullende voorzieningen tot de verantwoordelijkheid van de burger rekent. De overheid houdt een bijzondere taak ten aanzien van bepaalde groepen, zoals gehandicapten, chronisch zieken en mensen met een slechte gezondheid. Gestreefd dient te worden naar een sterke reductie van het aantal uitkeringsgerechtigden, zodat de hoogte van de uitkeringen niet verder beperkt hoeft te worden. Voorts moet de overheid het ontstaan van een maatschappelijke tweedeling, bijvoorbeeld doordat mensen met een gebrek aan kennis en vaardigheden onvoldoende toegang tot de arbeidsmarkt hebben, zo veel mogelijk zien te voorkomen.

Verantwoordelijkheidsgevoel dient ook te worden versterkt bij het benutten van overheidsdiensten. Een manco van de verzorgingsstaat is dat voorzieningen vaak overvloedig en gedachteloos worden geconsumeerd, omdat ze `gratis' zouden zijn, dat wil zeggen: betaald worden door de gemeenschap. Wenselijk is dan ook de band tussen kiezen, betalen en genieten waar mogelijk te herstellen. Een toenemende toepassing van het profijtbeginsel maakt dat de burger zich meer bewust wordt van de gevolgen van zijn gedrag, bijvoorbeeld voor het milieu.

Verantwoordelijkheidsgevoel hangt samen met bezitsvorming. Door de waarde van deze bezitsvorming nadrukkelijker te erkennen bevordert de waarborgstaat een betere omgang van individuen met hun omgeving en een grotere betrokkenheid bij de samenleving.

IV. RECHTSSTAAT, DEMOCRATIE EN BESTUUR

De begrippen rechtsstaat en democratie zijn van oudsher met het liberalisme verbonden. Het klassieke liberale ideaal van een rechtsstaat met een representatieve democratie, een scheiding van machten en een onafhankelijke rechtspraak, is in onze contreien voor een belangrijk deel gerealiseerd. Voor het behoud van deze verworvenheid moet elke generatie zich echter opnieuw inzetten. Rechtsstaat en democratie vergen voortdurend onderhoud.

Rechtsstaat

Het ideaal van de rechtsstaat kan men beschouwen als een reactie op de overtuiging die de liberale Lord Acton ooit zo heeft samengevat: alle macht corrumpeert, absolute macht corrumpeert absoluut. Om de kans op machtsmisbruik te verkleinen wordt het overheidsgezag gebonden aan een systeem van rechtsregels die de fundamentele rechten en vrijheden van de mens beschermen. De wetgever heeft als taak de rechtsregels vast te leggen in duidelijke wetten. Deze taak dient goed uitgevoerd te worden. De balans tussen wetgeving, bestuur en rechtspleging is niet gediend met een ontwikkeling waarbij de wetgever te veel overlaat aan het bestuur en de rechter.

Fundamentele rechtsregels zijn voor liberalen geen toevallige regels. De belangrijkste regels, zoals grondrechten en rechtsbeginselen, vormen een neerslag van de ingrijpende ervaringen van vorige generaties. Zij zijn vaak opgesteld na gruwelijke gebeurtenissen die de samenleving zwaar beschadigd hebben, om herhaling te voorkomen. Te denken valt bijvoorbeeld aan het discriminatieverbod in artikel 1 van de Grondwet dat onder meer een reactie is op de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog. Men spreekt wel van mensenrechten of grondrechten.

Ook in de volgende eeuw dienen liberalen zich in te zetten voor de bescherming van mensenrechten. Handhaving van deze rechten is een kerntaak van de overheid. Voortdurend moet de vraag gesteld worden wat de actuele inhoud van de mensenrechten is en welke plaats zij in onze samenleving behoren te hebben. Gewaakt moet wel worden voor het afkondigen van steeds meer - oneigenlijke - mensenrechten. Naarmate meer rechten het etiket mensenrechten krijgen, neemt de betekenis van dit etiket af.

Beleidsdoelstellingen en -instrumenten dienen steeds getoetst te worden aan de beginselen van de rechtsstaat. Een dergelijke toetsing leidt bijvoorbeeld tot de conclusie dat het voortrekken van categorieën mensen, hoe lovenswaardig de intenties ook mogen zijn, een hachelijke zaak is. Positieve discriminatie werkt niet alleen stigmatiserend en roept niet alleen maatschappelijke onlustgevoelens op, zij komt ook in botsing met het belangrijke principe van de rechtsgelijkheid.

De politiek-ambtelijke verhoudingen dienen onverkort te worden bepaald door de beginselen van politieke verantwoordelijkheid en ambtelijke loyaliteit. Het ambtenarenapparaat moet zich kenmerken door een beperkte omvang en hoge kwaliteit. De politieke gezagsdragers dragen de verantwoordelijkheid voor hetgeen hun ambtenaren doen of nalaten.

Handhaving van regels

Een staat dient de veiligheid van zijn burgers te garanderen. In toenemende mate wordt die veiligheid bedreigd door internationale criminaliteit. Vertegenwoordigers van de georganiseerde misdaad, waaronder veel handelaren in drugs, opereren steeds vaker in internationaal verband, waardoor ze voor nationale overheden moeilijker grijpbaar worden. Een extra inspanning zal van ons allen worden gevraagd bij de strijd tegen die misdaad. Politie en justitie zullen voor deze taken kwalitatief en kwantitatief moeten worden toegerust vanuit het besef dat het hier om een fundamenteel maatschappelijk belang gaat.

Niets is schadelijker voor het normbesef in een samenleving dan het onbestraft laten van het overtreden van regels. Het toezien op naleving van de wetten, met inbegrip van opsporing en bestraffing van overtreders, is essentieel voor het vertrouwen van burgers in de overheid. Paal en perk moeten dan ook worden gesteld aan het zogenaamde gedoogbeleid, waarbij het gezag weliswaar regels stelt, maar niet ingrijpt wanneer die regels worden overtreden.

Burgers zouden zich overigens niet zozeer aan wetten moeten houden omdat ze straf vrezen als wel omdat ze overtuigd zijn van de waarde van die wetten voor de samenleving en voor henzelf. In het onderwijs zal meer aandacht moeten worden besteed aan staatsinrichting en burgerschapskunde, zodat de betrokkenheid van burgers bij de rechtsstaat toeneemt.

Wetten en regels dienen zo algemeen mogelijk te worden geformuleerd en moeten zo min mogelijk uitzonderingsposities scheppen. Wetten en regels behoren bovendien controleerbaar en uitvoerbaar te zijn. Bij het opstellen van wetten en regels moet meer aandacht worden besteed aan hun handhaafbaarheid en de wijze waarop zij worden uitgevoerd.

Representatieve democratie

Het feit dat nieuwe informatietechnieken vormen van directe democratie technisch mogelijk maken, betekent nog niet dat deze vormen de plaats moeten innemen van de representatieve democratie. Een representatieve democratie, waarin een volksvertegenwoordiging beslist, biedt de beste mogelijkheid voor een evenwichtige afweging van belangen. In een representatieve democratie kan ook beter rekening worden gehouden met de belangen van minderheden.

Een cruciale rol in de representatieve democratie spelen politieke partijen. Liberalen hebben aanvankelijk terughoudend gereageerd op het verschijnsel politieke partij en zijn zelf slechts schoorvoetend tot partijvorming overgegaan. In de loop van de tijd zijn zij er echter ook van doordrongen geraakt dat politieke partijen onmisbare schakels vormen tussen burger en staat. Zo selecteren partijen geschikte kandidaten voor het openbaar bestuur.

Zorgelijk is dan ook dat een steeds kleiner deel van de Nederlandse bevolking lid is van en actief is binnen politieke partijen. Partijen dienen gerevitaliseerd te worden om meer mensen bij de publieke zaak te betrekken. Nodig is onder meer dat partijen als open platform voor debat fungeren en een heldere visie formuleren op het algemeen belang, een visie die

kiezers informatie verschaft over waar de partij voor staat en die richtlijnen voor het beleid verschaft. Het lidmaatschap van een politieke partij kan beschouwd worden als een belangrijk element van verantwoordelijk burgerschap.

Bij het verbeteren van het contact met de achterban kunnen politieke partijen gebruik maken van de mogelijkheden die de nieuwe informatietechnologieën bieden, zoals gedachtewisselingen via Internet en partijreferenda.

Rechterlijke macht

Een rechtsstaat kan niet functioneren zonder een goed uitgeruste en onafhankelijke rechterlijke organisatie. Deze rechterlijke macht onderwerpt zowel de burgers als de overheid aan de wetten en regels van onze samenleving.

De overheid dient te zorgen voor de toegankelijkheid van de rechter. Deze toegang moet verzekerd worden door het aantal technische en procedurele hobbels tot een minimum te beperken. De burger is niet gebaat bij lange discussies over ontvankelijkheid bij rechters, wel bij een effectieve, betaalbare, probleemoplossende en snelle rechtspraak.

Wanneer het aantal contacten tussen overheid en burgers toeneemt, neemt ook het aantal conflicten toe. Dit heeft tot gevolg dat vaker een beroep op de rechter wordt gedaan. De rechter wordt geacht zijn uitspraak te doen op basis van het in de samenleving geldende recht en dient zijn uitspraak inzichtelijk te formuleren en te motiveren.

In het strafrecht moeten voortdurend de belangen van slachtoffers, verdachten en de samenleving als geheel in evenwicht worden gebracht. Mede onder invloed van mensenrechtenverdragen is de individuele rechtspositie van de verdachte versterkt met steeds meer waarborgen, die hem in het strafproces beschermen tegen willekeurig en onbehoorlijk overheidsoptreden. Rechtsbescherming van de verdachte tegen de overheid is een belangrijk onderdeel van het liberale erfgoed. De afweging tussen het belang van de verdachte enerzijds en dat van slachtoffer en samenleving anderzijds mag echter niet gehinderd worden door oneigenlijk gebruik van procedureregels of van wettelijke voorschriften die ten onrechte als fundamentele waarborgen worden bestempeld en een efficiënte bestrijding van de criminaliteit door de overheid frustreren.

Bestuurlijke organisatie

Het onder Thorbecke ontwikkelde stelsel van drie zelfstandige bestuurslagen, aangevuld met een Europese bestuurslaag, dient ook in de volgende eeuw het uitgangspunt voor de bestuurlijke organisatie te blijven. De gemeente vervult in dit model een centrale rol omdat zij als bestuursorganisatie dicht bij de burger staat. De gemeente dient een volwaardig takenpakket te hebben. Ook in Europees verband moet de zelfstandigheid van de gemeente bevorderd worden.

Doelstellingen als decentralisatie, deregulering, ontkokering en debureaucratisering blijven de komende decennia actueel. Het verbeteren van het leefklimaat door eigen initiatief van burgers vormt een belangrijke bijdrage aan het leefbaar houden van de samenleving. De

overheid dient dit soort initiatieven niet dood te drukken met nieuwe regels en structuren.

Het is zaak dat het bestuur dicht bij de burger wordt gebracht. Dit betekent voor liberalen echter niet dat de bevoegdheden van het bestuur ook aan organisaties van burgers moeten worden overgedragen. Het overhevelen van overheidstaken naar particuliere organisaties komt soms op gespannen voet te staan met het streven naar een zo groot mogelijke democratische controle.

Liberalen zijn overigens voorstanders van een sterk en bloeiend maatschappelijk middenveld. Allerlei clubs, verbanden en organisaties die niet met winstoogmerk opereren maar een sportief, ideëel of gezelligheidskarakter hebben of opkomen voor bepaalde belangen, verbinden mensen met elkaar en vormen een onmisbare buffer tussen individu en overheid. Hier worden mensen gevormd, hier leren zij verantwoordelijkheid dragen voor elkaar.

V. BEVOLKINGSGROEI, MILIEU EN ORDENING VAN DE RUIMTE

De ontwikkeling van de omvang en de samenstelling van de bevolking laat zich, zo leert de geschiedenis, moeilijk voorspellen. Niettemin ligt het voor de hand dat, gezien de groei van de wereldbevolking en de vele internationale conflicten, de migratiedruk op Nederland eerder zal toe- dan afnemen. Bovendien zal de `vergrijzing', ten gevolge van de leeftijdsopbouw, het stijgende welvaartspeil en de verbetering van de gezondheidszorg, doorzetten. De groei van de bevolking in het toch al dichtbevolkte Nederland bemoeilijkt de bestrijding van milieuproblemen en maakt een voortdurende bezinning op de wijze van ordening van de schaarse ruimte noodzakelijk.

Migratie

De snelle groei van de wereldbevolking vormt misschien wel de belangrijkste uitdaging voor de mensheid in de komende eeuw. Een centrale plaats in het Nederlandse buitenlands beleid (waarover later veel meer) dient dan ook het streven naar een beperking van die groei te krijgen. Ons land dient zich in alle relevante organisaties sterk te maken voor ethisch aanvaardbare middelen tot groeibeperking, zoals goede voorlichting, verschaffing van voorbehoedmiddelen en versterking van de positie van vrouwen. De grote cultuurverschillen, de wedijver tussen religies en de etnische tegenstellingen zullen waarschijnlijk snel leiden tot verwijten over westerse bevoogding en daarmee tot tegenkrachten. Dit mag ons er echter niet van weerhouden een goede, op groeivertraging gerichte bevolkingspolitiek als voorwaarde te stellen voor ontwikkelingshulp.

De effectiviteit van een beleid ter bevordering van de integratie van etnische minderheden komt in gevaar bij een te sterke stijging van de migratie. Regels voor migratie moeten daarom, in het bijzonder in Europees verband, strikt geformuleerd en toegepast worden. Het potentieel van de nieuwkomers kan door goede opvang en scholing overigens beter worden benut. Ten onrechte zijn de, doorgaans jonge en gezonde, immigranten vaak gezien als probleemgevallen in plaats van als menselijk kapitaal dat een waardevolle rol kan spelen bij de economische, sociale en culturele ontwikkeling in Nederland.

Wat betreft de opvang van asielzoekers zijn kortere, snellere toelatingsprocedures van groot belang. Al tijdens de toelatingsprocedure kan men mensen scholen in taal en Nederlandkunde en, in samenwerking met organisaties als het Rode Kruis, vrijwilligerswerk laten doen. Hierdoor wordt de afstand tot de arbeidsmarkt kleiner, neemt de zelfredzaamheid toe, en ontstaat er al een soort netwerk dat van pas kan komen als mensen worden toegelaten. Uitgangspunt blijft dat politieke vluchtelingen in aanmerking komen voor de vluchtelingenstatus en dat economische vluchtelingen geen toegang tot Nederland krijgen. Dit betekent dat illegalen terug moeten naar eigen land. Opvang van vluchtelingen in de eigen regio verdient in beginsel de voorkeur.

Milieuproblematiek

Menselijke activiteiten zijn in onze westerse samenleving onlosmakelijk verbonden met milieuproblemen als verontreiniging, uitputting en aantasting. Bij het streven naar een duurzame samenleving mogen die problemen niet afgewenteld worden op volgende generaties. Problemen die in de huidige tijd ontstaan, moeten wij ook in deze tijd oplossen en niet naar de toekomst doorschuiven. Dat kan alleen maar als nieuwe vervuiling zoveel mogelijk wordt voorkomen en milieuschade die in het verleden is veroorzaakt, ongedaan wordt gemaakt.

Uitgangspunt van een liberaal milieubeleid vormt de individuele verantwoordelijkheid naast de collectieve verantwoordelijkheid voor de uitvoering van de milieudoelstellingen. Speciale aandacht vereist de eigen verantwoordelijkheid van bedrijven. De overheid moet minder regels en voorschriften produceren en zich meer richten op voorlichting en op zelfregulering en zelfcontrole. Bedrijven en burgers kunnen hun verantwoordelijkheid alleen dan waarmaken indien het optreden van de overheid berekenbaar is. Normstelling en beleidsconsequenties moeten voor de (middel)lange termijn helder zijn.

De milieuproblematiek is in essentie een schaarsteprobleem. Een economie dient dit probleem te minimaliseren, wat het meest doeltreffend kan gebeuren door marktcoördinatie. Getracht moet worden via een stelsel van heffingen en positieve fiscale prikkels de samenstelling van de productie zodanig te veranderen dat de milieuschade afneemt. Milieuvriendelijke investeringen behoren te worden gestimuleerd.

Voorts zal onderzocht moeten worden of verhandelbare emissierechten een in de praktijk bruikbaar en doelmatig instrument zijn. De kern van dit marktconforme beleidsinstrument is dat de overheid een plafond vaststelt voor de uitstoot van schadelijke stoffen en dat de rechten op emissie vervolgens geveild worden. Duidelijk is in ieder geval dat het milieubeleid steeds afgestemd zal moeten worden op het met ons concurrerende buitenland. Een Nederlandse *Alleingang* is niet alleen ondoelmatig, maar meestal ook economisch schadelijk.

Hoewel toepassing van het prijsmechanisme in vele gevallen de beste manier vormt om de gewenste doeleinden te bereiken, moet bedacht worden dat problemen van sterke groei en van fundamentele schaarste (bijvoorbeeld natuur, ruimte en de visstand) niet uitsluitend op deze wijze kunnen worden opgelost. Aan regulering valt niet altijd te ontkomen. Als regels worden geformuleerd, dient wel te worden aangetoond dat via de markt geen afdoende oplossing te bereiken valt.

Gezien de verbeteringen die in de nucleaire technologie hebben plaatsgevonden, dient de optie van toepassing van kernenergie opengehouden te worden. In de komende decennia zou kernenergie weleens de belangrijkste mogelijkheid kunnen zijn om de overgang naar duurzame, betaalbare energie op een economisch verantwoorde wijze te maken.

Een verstandig nationaal milieubeleid is niet voldoende. De grootste ecologische problemen, zoals zoet-waterschaarste, klimaatverandering en woestijnvorming, doen zich in het buitenland, in het bijzonder in de ontwikkelingslanden, voor en de meeste problemen hebben een grensoverschrijdend karakter. Ons land zal er alles aan moeten doen om te berei-

ken dat mondiaal voldoende aandacht wordt besteed aan de oplossing van deze problemen. Internationaal overleg en internationale normstelling zijn onontbeerlijk.

Infrastructuur

Economische groei gaat veelal gepaard met groeiende mobiliteit. De technische vooruitgang en de mondialisering van de economie zullen de welvaart ook in de komende decennia doen toenemen. De mobiliteitsgroei kan enigermate worden beperkt door de ontwikkelingen op het terrein van de telematica. Signaaltransport komt dan in de plaats van fysiek transport.

De mobiliteitsgroei blijft niettemin investeringen in de infrastructuur noodzakelijk maken. Als Nederland een vooraanstaande rol als distributieland wil spelen, moet de capaciteit van het wegennet en het openbaar vervoer zodanig worden uitgebreid dat de huidige onaanvaardbare opstoppingen verdwijnen. Bovendien moeten goederenvervoer per spoor en over het water gestimuleerd worden. Omdat een meer gelijkmatige spreiding van de economische activiteiten over Nederland niet onmiddellijk in het verschiet ligt, zijn extra investeringen in de fysieke infrastructuur van de Randstad broodnodig.

Het spreekt vanzelf dat bij de vormgeving van de infrastructuur rekening moet worden gehouden met de kwaliteit van het leefklimaat. De negatieve consequenties van mobiliteit kunnen worden beperkt door verbetering van vervoersmiddelen (minder energie-intensief) en van verkeerstechnieken. Een beter gebruik van de infrastructuur wordt gestimuleerd door een grotere keuzevrijheid met betrekking tot werktijden en door rekeningrijden. Rekeningrijden immers biedt de mogelijkheid om onderscheid te maken met betrekking tot de toe te rekenen lasten van het weggebruik. De lastenverzwaring ten gevolge van rekeningrijden dient gecompenseerd te worden door een vermindering van de motorrijtuigenbelasting. De opbrengsten moeten worden gebruikt voor verbetering van de infrastructuur.

Volkshuisvesting

Demografische en andere sociaal-economische en culturele ontwikkelingen zullen een groei van het aantal huishoudens tot gevolg hebben. Door de sterke toename van het aantal ouderen en door het waardevolle streven ouderen langer zelfstandig te laten wonen, zal bij de toekomstige behoefte aan woningen het accent sterker komen te liggen op de aan de wensen van ouderen aangepaste woningen voor één- en tweepersoonshuishoudingen. Voorts neemt de behoefte aan een groter aantal woningen toe door de individualisering.

De bevrediging van de behoefte aan een groter aantal woningen vergt volgens sommigen een stijging van de collectieve uitgaven op het terrein van de volkshuisvesting alsmede meer overheidsingrijpen op de woningmarkt. Gezien het feit dat niet langer sprake is van een absoluut woningtekort, kan echter beter worden gekozen voor een verdere liberalisering van de woningmarkt. Door een betere toepassing van het marktmechanisme, wat dus een terugtred van de overheid op dit terrein betekent, kan het uiteenlopende aanbod zich aanpassen aan de uiteenlopende vraag. Onderzocht moet worden of de individuele huursubsidie kan worden ondergebracht onder de bijstandsuitkering.

Omdat particulier bezit in de regel aanzet tot verantwoord gebruik, dient in liberale ogen het eigen woningbezit te worden gestimuleerd.

VI. VOLKSGEZONDHEID, EMANCIPATIE EN PUBLIEKE MORAAL

De kwaliteit van het bestaan is een moeilijk definieerbaar, maar belangrijk element van een samenleving. Zij heeft te maken met het individuele welzijn, met de wijze waarop mensen met elkaar omgaan, met de geestelijke ontwikkeling en het aspiratieniveau van burgers. Voor al deze zaken zijn burgers in eerste instantie zelf verantwoordelijk. Wat de overheid kan doen, is proberen gunstige voorwaarden te scheppen voor een verhoging van de kwaliteit van het bestaan. Hoewel een liberale overheid uiterst terughoudend behoort te zijn met het maken van onderscheid tussen burgers, kan zij bovendien bepaalde groepen die relatief veel problemen kennen, extra ondersteunen bij hun ontplooiing.

Volksgezondheid

De veroudering van de bevolking brengt een sterke opwaartse druk in de uitgaven voor volksgezondheid en maatschappelijke dienstverlening met zich. Nodig zijn maatregelen die enerzijds de kostenstijging beperken en anderzijds de kwaliteit van de zorg en de keuzevrijheid met betrekking tot de aard van de gevraagde zorg vergroten.

De ondoelmatigheid in de gezondheidszorg dient bestreden te worden met een stelsel van gereguleerde concurrentie. Hierbij garandeert de overheid een kwalitatief hoogstaande, voor een ieder toegankelijke gezondheidszorg. Binnen de van staatswege gestelde regels bestaat volop mogelijkheid tot concurrentie, zodat verspillingen worden tegengegaan en de keuzevrijheid van de consument toeneemt. Zelfregulering en concurrentie kunnen bijvoorbeeld versterkt worden door oprichting van gezondheidsinstellingen waarin verzekeraars en zorgverleners gezamenlijk naar de gunst van de verzekerden dingen. Hierbij prikkelt `de tucht van de markt' zowel zorgverleners als verzekeraars te komen tot een gunstige prijs/kwaliteit-verhouding.

Het stellen van prioriteiten in de gezondheidszorg op macroniveau en eventuele selectie van patiënten op microniveau dienen op een open, inzichtelijke wijze te geschieden. Naar de kwaliteit van het medisch handelen moet bijzondere aandacht uitgaan. Overweging verdient het verplichten van onafhankelijke *medical audits* om overbodige verrichtingen en geneesmiddelenverstrekkingen te signaleren en corrigerende maatregelen bij herhaalde verspilling mogelijk te maken.

Voorlichting met betrekking tot de negatieve gevolgen van een ongezonde leefstijl maakt deel uit van adequate gezondheidszorg. Voorkomen blijft immers beter dan genezen.

In medisch-ethische discussies over invoering en toepassing van nieuwe technologieën hechten liberalen aan een aantal klassieke waarden, zoals zelfbeschikking, integriteit van het lichaam, privacy, gelijkwaardigheid en openbaarheid. Dergelijke beginselen kunnen dienst doen bij het afbakenen van de grenzen van onderzoek en therapie in de gezondheidszorg. De mens dient de baas te blijven over de technologie. Over het geheel genomen geldt dat de overheid zo min mogelijk moet ingrijpen in - fundamenteel wetenschappelijk - medisch

onderzoek en haar controlerende en sturende activiteiten vooral behoort te richten op de toepassing van technologische vondsten. Dit kan met name door middel van onderzoek naar de gevolgen van bepaalde technologieën.

Zelfbeschikking en lichamelijke integriteit zijn ook aan het einde van het leven belangrijke liberale waarden. Dit betekent dat liberalen een niet-repressieve, maar uiteraard wel zorgvuldige euthanasiewetgeving voorstaan.

Emancipatie

Liberalen gaan uit van de gelijkwaardigheid van mensen en nemen dus stelling tegen elke vorm van discriminatie. Zij streven naar een open samenleving, waarbij de kansen op individuele ontplooiing en maatschappelijk succes niet afhangen van de groepering waartoe men behoort.

De voornaamste barrière waarmee vrouwen in hun streven naar emancipatie nu en in de nabije toekomst vooral te kampen hebben, is een culturele. Vrouwonvriendelijke gewoonten en tradities zullen echter geleidelijk slijten naarmate steeds meer vrouwen op eigen kracht de maatschappelijke ladder beklimmen. In de tussentijd is het van belang dat maatregelen worden genomen om de combinatie van werk en het opvoeden van kinderen te vergemakkelijken.

Het liberale emancipatiestreven is gericht op het vergroten van de onafhankelijkheid van individuen. Zo dienen in liberale ogen mensen met een handicap te worden geïntegreerd in de samenleving, in het bijzonder in het onderwijs en in het arbeidsproces. Hetzelfde geldt voor de sterk groeiende groep van ouderen. Zo lang mogelijk dienen ouderen actief deel te nemen aan de maatschappij. Dit kan bevorderd worden door versterking van diensten die ouderen het zelfstandig wonen mogelijk blijven maken en door flexibilisering van de pensioengerechtigde leeftijd. Het uitsluiten van ouderen door het stellen van strikte leeftijdsgrenzen dient kritisch bekeken te worden.

Met betrekking tot allochtonen kan opgemerkt worden dat het bevoogdende zorgmodel dat de basis heeft gevormd voor het in Nederland gevoerde beleid, er mede toe heeft geleid dat de doelgroep nu op veel terreinen in een achterstandpositie verkeert. In plaats van alle migranten als hulpbehoevend te beschouwen dient de overheid bij te dragen aan de emancipatie van de allochtonen door hun zelfredzaamheid te stimuleren. Zij dient zich in de eerste plaats te richten op verbetering van de sociaal-economische situatie van de etnische minderheden.

Enkelingen en sommige groepen, zoals de kleine Chinese gemeenschap in ons land heeft aangetoond, kunnen zichzelf redden in de maatschappij zonder nauwe banden met de Nederlandse samenleving te hebben. Voor het grootste deel van de allochtonen geldt echter dat voor emancipatie integratie noodzakelijk is. De overheid zou de haar beschikbare middelen moeten gebruiken om de integratie van allochtonen te stimuleren door hen zoveel mogelijk met de Nederlandse taal en cultuur kennis te laten maken in plaats van bij te dragen aan een continuering van de achterstandssituatie door bijvoorbeeld onderwijs in de taal

en cultuur van migranten te financieren. De Nederlandse taal vormt bij uitstek een bindend element: `de taal is gansch het volk.' Hoewel de overheid, gezien het grondwettelijk recht op eigen organisaties, een eventuele verzuiling niet kan tegenhouden, dient zij op dit punt een ontmoedigingsbeleid te voeren.

De meeste dwangmaatregelen die de overheid kan doorvoeren om de werkgelegenheidssituatie van allochtonen te verbeteren, hebben geen gunstig effect of werken zelfs averechts. Beter is het als beleidsmakers gebruik maken van positieve prikkels, bijvoorbeeld door het etnisch ondernemerschap te stimuleren door gerichte voorlichting en instructie. Het meest doeltreffende middel om voor allochtone (en autochtone) werklozen de mogelijkheden te vergroten om aan de slag komen, is evenwel het flexibeler maken van de arbeidsmarkt. Werk is de beste manier om onafhankelijkheid te verwerven.

Publieke moraal

Een liberale samenleving kan niet lang bestaan zonder liberale normen en waarden. Welvaartsgroei en maatschappelijke vooruitgang zijn ondenkbaar als niet een aanzienlijk aantal mensen probeert het beste uit zichzelf te halen en met zijn talenten woekert. Vrijheid en democratie gaan ten onder als mensen geen respect opbrengen voor regels en afspraken of weigeren zich in te zetten voor de publieke zaak. Van oudsher hebben liberalen zich dan ook ingespannen voor de bevordering van bepaalde persoonlijke kwaliteiten, zoals verantwoordelijkheidsgevoel, gematigdheid en verdraagzaamheid. Verantwoordelijk burgerschap vormt de kern van een liberale publieke moraal.

In de voorgaande pagina's is het belang onderstreept van marktwerking en economische efficiëntie omdat zij bijdragen aan onze welvaart. Een samenleving als de onze is echter niet alleen een economie, maar tevens een beschaving. Deze beschaving vergt onderhoud op immaterieel vlak. Van belang is de bevordering van inzicht in de wortels van die beschaving, in de Grieks-Romeinse, joods-christelijke en humanistische fundamenten van onze cultuur. Betrokkenheid bij de samenleving en de publieke zaak neemt ook toe door vergroting van de kennis van de eigen geschiedenis, van de strijd van onze voorouders voor vrijheid en democratie.

Inzicht in de betekenis van de meest wezenlijke elementen van onze cultuur en respect voor onze meest waardevolle tradities dienen eveneens te worden overgebracht op buitenlanders die zich in Nederland vestigen. Verder dienen mensen uit andere culturen vanzelfsprekend te worden benaderd met de openheid en tolerantie die onze cultuur - idealiter - kenmerken.

Liberalen benadrukken het belang van algemene vorming. Deze vorming zal vooral tijdens de onderwijsperiode haar beslag moeten krijgen. Meer plaats voor intellectuele en culturele vorming kan bijvoorbeeld ingeruimd worden in het voortgezet onderwijs door middel van vakken als filosofie en (cultuur)geschiedenis. Rekening dient hierbij vanzelfsprekend te worden gehouden met de verschillende soorten van voortgezet onderwijs.

VII. ONDERWIJS, CULTUUR EN WETENSCHAP

Voor een samenleving vormt het onderwijs de beste mogelijkheid haar belangrijkste waarden uit te dragen en over te dragen. Onderwijs is eveneens het middel bij uitstek om de mens in staat te stellen zich overeenkomstig zijn mogelijkheden en voorkeuren te ontplooien en zelfstandig de richting van zijn leven te bepalen. Voorts kunnen mensen door het onderwijs inzicht verwerven in het culturele erfgoed en kennis maken met diverse kunstuitingen.

Wat betreft de toekomst van het onderwijs worstelen liberalen met een dilemma. Enerzijds constateren zij dat de ontwikkelingen in het onderwijs in menig opzicht de verkeerde kant op gaan en niet stroken met het na te streven ideaal van individuele zelfstandigheid en geestelijke rijpheid. Anderzijds staan zij sceptisch tegenover van bovenaf gedicteerde ingrijpende veranderingen en stellen zij vast dat er in het onderwijsveld een grote behoefte aan rust bestaat. Daarom in dit hoofdstuk geen blauwdrukken, maar wel richtingwijzers voor het onderwijs in de komende eeuw.

Leren leren

Het is een illusie te menen dat het basisonderwijs, voorafgaande aan de beroepsuitoefening, jongeren voldoende vaardigheden voor de rest van hun productieve leven bij kan brengen. Het accent bij het basisonderwijs moet dan ook liggen op het leren leren, dat wil zeggen op het verschaffen van zoveel geestelijke bagage dat jongeren de confrontatie met de praktijk aan kunnen. `Harde' vakken, zoals rekenen/wiskunde en talenonderwijs, dienen in het bijzonder aandacht te krijgen omdat het leervermogen op deze terreinen met het verstrijken van de jaren achteruitgaat. Het belang van het onderricht in de talen van onze buurlanden is gezien de voortschrijdende Europese integratie zonneklaar. De hoogste prioriteit in het onderwijs behoort evenwel het leren van Nederlands te krijgen. Een goede beheersing van onze taal in woord en geschrift vormt immers de basis voor verdere ontwikkeling.

Het onderwijs bereidt voor op deelname aan het arbeidsproces. Investeringen in de kwaliteit van het onderwijs hebben dan ook een enorme economische waarde. Onderwijsinstellingen leggen eveneens de geestelijke fundamenten voor bewust burgerschap. Zij moeten door inzicht te verschaffen in de ontwikkeling van onze maatschappij en onze cultuur proberen de betrokkenheid van jongeren bij het wel en wee van de samenleving te vergroten.

Van kwantiteit naar kwaliteit

Een van de schadelijkste ontwikkelingen in het hoger onderwijs in de afgelopen decennia is het laten prevaleren van kwantiteit boven kwaliteit geweest. Voorrang kreeg het afleveren van zo veel mogelijk afgestudeerden, waarbij het niveau niet altijd even nauwlettend in het oog werd gehouden.

Wenselijk is dat het talent in het hoger onderwijs zo veel mogelijk ruimte krijgt. Diegenen

die intelligenter en vaardiger zijn, harder werken en meer belangstelling tonen, behoren extra stimulansen en aandacht te krijgen. De noodzaak te investeren in de meest getalenteerden brengt met zich dat hoger-onderwijsinstellingen aan de poort moeten kunnen selecteren op geschiktheidskenmerken van de student. De selectie die nu in het voortgezet onderwijs plaatsvindt, is bij lange na niet afdoende.

Indien studierichtingen structureel tot werkloosheid blijken op te leiden, moet de overheid de instroom van studenten beperken door middel van een numerus clausus. Door differentiatie in collegegelden en soortgelijke maatregelen kan zij bovendien belangrijk geachte wetenschappen, zoals de beta-wetenschappen, steunen. Overigens dienen de hoger-onderwijsinstellingen een zo groot mogelijke autonomie te hebben. In onderlinge concurrentie kunnen de universiteiten tot een betere taakverdeling komen, zodat de doelmatigheid van de academische gemeenschap wordt vergroot.

Permanente educatie

In de toekomst zullen leren en werken steeds meer worden afgewisseld. Een intensivering van de her-, om- en bijscholing is een noodzaak gezien de technologische vooruitgang en de demografische en culturele ontwikkelingen (zoals de toenemende deelname van vrouwen en ouderen aan het arbeidsproces).

De noodzaak van permanente educatie heeft ingrijpende gevolgen, zowel voor de organisatie van ons onderwijssysteem als voor de financiering ervan. Behalve van een leerplicht zal er sprake moeten zijn van leerrechten. Onderwijs-vouchers zijn wellicht een bruikbaar instrument om dit te realiseren.

Onderzoek en ontwikkeling

Een hoogontwikkelde samenleving met hoge arbeidskosten zal zich in de internationale concurrentiestrijd alleen kunnen handhaven door een voorsprong op het gebied van kennis en toepassing van technologie. Een vruchtbaar klimaat voor *research and development* is daarom van groot belang. De overheid kan aan de totstandkoming van dit klimaat bijdragen door onderzoeksgelden beschikbaar te stellen waarnaar universiteiten en vergelijkbare instellingen in onderlinge concurrentie kunnen dingen.

Cultuur

Kunst vormt een wezenlijk onderdeel van onze beschaving. De kern van een liberaal cultuurbeleid wordt gevormd door het streven mensen kennis te laten maken met diverse kunstuitingen en door het zorg dragen voor het culturele erfgoed. Het beleid, dat zo veel mogelijk gedecentraliseerd behoort te worden, richt zich in de eerste plaats op het scheppen van gunstige voorwaarden, zowel voor actieve als passieve kunstbeoefening.

De overheid kan, onder meer door subsidies, bijdragen aan het ontstaan van een artistiek klimaat waarin kunstenaars hun talenten ten volle kunnen ontplooien. Het subsidie-instrument moet evenwel met terughoudendheid worden gehanteerd; heldere criteria zijn noodza-

kelijk. Een bloeiend kunstleven kan eveneens worden bevorderd door particuliere initiatieven en door sponsoring.

VIII. INTERNATIONALE BETREKKINGEN

In de harde wereld van de internationale betrekkingen kan een staat niet anders doen dan zijn eigen belang voorop stellen. Het nationale belang van een liberale democratie als Nederland bestaat in: het verschaffen van veiligheid aan de burgers en verdediging van het grondgebied waarop hun staat is gevestigd, de bescherming van de fundamentele waarden van de samenleving en het bevorderen van de economische belangen van het land.

Behalve voor het nationaal belang behoort Nederland op te komen voor de zwakkeren in de wereld door middel van een actieve mensenrechtenpolitiek en een effectief ontwikkelingssamenwerkingsbeleid. De export van waarden die onze liberale democratie hoog in het vaandel heeft geschreven, dient te getuigen van doelmatig idealisme.

De internationale betrekkingen draaien overigens niet louter om overheden, maar zijn zeker ook een zaak van individuen en particuliere organisaties. De burger, die ten gevolge van de mondialisering steeds kosmopolitischer ingesteld raakt, dient, hetzij individueel, hetzij als deelnemer aan de activiteiten van velerlei organisaties, zo veel mogelijk ruimte te krijgen zijn vleugels internationaal te spreiden.

Veiligheidsbeleid

Een militaire bedreiging zoals ten tijde van de Koude Oorlog is gelukkig verdwenen. Dit betekent echter niet dat West-Europa zich veilig kan wanen. De grondslagen van de internationale betrekkingen zijn niet wezenlijk veranderd. Ondanks (gedeeltelijk) succesvolle pogingen deze betrekkingen meer op het recht te baseren, vormt - militaire - macht nog altijd hun feitelijke basis. De moeilijk voorspelbare ontwikkelingen in Rusland, maar ook in Noord-Afrika en het Midden-Oosten kunnen dusdanig verlopen dat de veiligheid van West-Europa in gevaar komt. Voor Nederland en zijn bondgenoten blijft een goede, slagvaardige krijgsmacht derhalve noodzakelijk om de gevaren in al hun verschijningsvormen het hoofd te bieden.

Het veiligheidsbeleid heeft een aantal doeleinden, te weten: bescherming en verdediging van het nationale grondgebied en dat van de bondgenoten, bescherming van de eigen burgers en van vitale nationale en westerse belangen en bevordering van internationale stabiliteit. Het laatste doel kan op een aantal manieren dichterbij worden gebracht: wapenbeheersing en ontwapening, vertrouwenwekkende maatregelen, bescherming van mensenrechten, conflictpreventie en het handhaven en opleggen van vrede.

Bij het beschermen van de veiligheid blijft de NAVO de hoeksteen van de Nederlandse buitenlandse politiek. De band met de Verenigde Staten dient stevig verankerd te blijven in het Nederlandse veiligheidsdenken. Wel zal Europa zich extra inspanningen dienen te getroosten om zich de middelen te verschaffen waardoor het zijn belangen in sterkere mate zelfstandig kan behartigen.

Naast de NAVO kunnen organisaties als WEU, VN en OVSE een bijdrage leveren aan de verwezenlijking van de doeleinden van het veiligheidsbeleid. Hun werkzaamheden moeten

hierbij steeds beoordeeld worden aan de hand van criteria als effectiviteit, efficiëntie en relevantie. Deelname aan humanitaire acties van internationale organisaties dient alleen plaats te vinden als duidelijkheid bestaat over de politieke en militaire doelstellingen, de structuur van de verantwoordelijkheden, de toereikendheid van het verstrekte mandaat en de bereidheid van landen om voldoende militaire en financiële middelen ter beschikking te stellen.

Europese integratie

Liberalen zijn voorstanders van het Europese eenwordingsproces omdat dit onze regio veiligheid, stabiliteit en welvaart bracht en brengt. Voor Nederland, dat aan de wieg van de Europese Gemeenschap heeft gestaan, is een innige samenwerking tussen de Europese landen van vitaal belang. Ons land profiteert onder meer van het afbreken van handelsbelemmeringen en van de gezamenlijke aanpak van grensoverschrijdende problemen.

Versterking van het integratieproces kan plaatsvinden zonder dat een duidelijk einddoel wordt aangegeven. Discussies over een federale of een confederale bestemming van de Europese Unie scheppen veel verwarring en roepen onnodige emoties op. In de praktijk vindt in federaties vaak een ongewenste mate van centralisatie plaats, wat in Europa te veel macht aan Brussel zou brengen. In confederaties bestaat daarentegen vaak te weinig samenhang, wat de EU uiteen zou kunnen doen vallen. Het is beter de discussie zakelijk en concreet te houden en uit te gaan van het bouwsel met eigen aard dat de EU is.

Bij het verdere verloop van de Europese integratie moet rekening worden gehouden met de sterke nationale gevoelens en belangen. Ten eerste omdat recht moet worden gedaan aan de wensen en verlangens van de burgers. Ten tweede omdat veronachtzaming van de nationale gerichtheid van de burgers door daar te europeaniseren waar zij dit niet wensen of waar het niet noodzakelijk is, een afkeer van het hele integratieproces kan opwekken. Dit betekent dat niet meer moet worden geïntegreerd dan noodzakelijk of voor de nationale bevolking aanvaardbaar is.

Niet noodzakelijk - en dus niet wenselijk - is bijvoorbeeld Europese bemoeienis met het nationale cultuurbeleid. Als regel kan men stellen dat nieuwe beleidsterreinen slechts door de EU betreden mogen worden indien alle lidstaten daarmee akkoord gaan. Daar waar de Unie wel verantwoordelijk is, moeten besluiten op een effectieve en democratische wijze genomen worden.

Op het gebied van buitenlands en veiligheidsbeleid lopen de nationale voorkeuren en belangen binnen de EU uiteen. Zolang de EU er, ten gevolge van uiteenlopende visies, niet in is geslaagd een samenhangend gemeenschappelijk buitenlands beleid tot stand te brengen, moet het mogelijk blijven op *ad hoc* basis coalities van gelijkgezinde landen te vormen voor het uitvoeren van specifieke taken.

Naar het zich laat aanzien, zal de komende jaren een aantal landen uit Centraal- en Oost-Europa toetreden tot de EU (en de NAVO). Dit is, gezien onze historische en culturele verbondenheid met deze landen, een positieve ontwikkeling. Wel zal deze uitbreiding de besluitvorming binnen de EU bemoeilijken. Wenselijk is dat de Raad van Ministers besluiten met

betrekking tot de gemeenschappelijke markt zo veel mogelijk bij gekwalificeerde meerderheid neemt. Hierbij dient de Raad verantwoording af te leggen aan het Europees Parlement, dat het recht van amendement en verwerping heeft.

De veranderingen in de geopolitieke verhoudingen binnen Europa maken het wenselijk dat Nederland de betrekkingen met het uiterst belangrijke buurland Duitsland intensiveert. In het licht van de verwachte verschuiving van het zwaartepunt van de wereldeconomie in de richting van Azië dient ons land te stimuleren dat de EU zich sterker dan tot nu toe richt op deze regio. Samenwerking tussen de Benelux-staten kan ertoe bijdragen dat Nederland in de EU meer gehoor vindt voor dit soort wensen.

Mensenrechtenbeleid

Een waardevol referentiekader voor een liberale buitenlandse politiek vormen de mensenrechtenverklaringen zoals deze na de Tweede Wereldoorlog mondiale betekenis hebben gekregen. Deze verklaringen bieden een algemeen erkende, niet-cultuurgebonden maatstaf waarmee de behandeling van mensen in elk deel van de wereld beoordeeld kan worden. Liberalen staan overigens huiverig tegenover een voortdurende uitbreiding van het aantal mensenrechten waardoor hun aanzien en effectiviteit wordt ondermijnd. Het doen van een beroep op mensenrechten heeft uiteindelijk slechts zin wanneer dat spaarzaam wordt gedaan ten aanzien van een beperkte categorie van hogere rechtsbeginselen. De huidige proliferatie van mensenrechten dient te worden gekeerd.

Schendingen van de belangrijkste mensenrechten kunnen aanleiding geven tot bemoeienissen met de interne politiek van andere landen. Deze inmenging dient, wil zij positief effect sorteren, uiterst voorzichtig te geschieden. Inmenging door een groep van staten verdient de voorkeur.

Particuliere organisaties kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan het verbeteren van de mensenrechtensituatie in de wereld. Pogingen het vrijelijk functioneren van dergelijke organisaties in te perken, moeten zeer kritisch bekeken en in de meeste gevallen afgewezen worden. Het, in het kader van sanctiemaatregelen jegens mensenrechtenschendende regimes, aan banden leggen van individuen en organisaties is een instrument dat niet past in het mensenrechtenbeleid van een liberale overheid.

Ontwikkelingshulp is voor de Nederlandse regering, bij haar pogingen om de mensenrechtensituatie in het buitenland te beïnvloeden, het potentieel machtigste wapen. Zowel het verhogen als (het dreigen met) het verlagen van hulp kan heilzaam werken.

Ontwikkelingssamenwerking

De economische ontwikkeling van een land verloopt het voorspoedigst als het overheidsbeleid zich, behalve door het scheppen van gunstige voorwaarden (goede infrastructuur, veiligheid, stabiele monetaire verhoudingen, behoorlijk bestuur dat corruptie en bureaucratisering bestrijdt, et cetera), kenmerkt door een marktgerichte benadering. Ontwikkelingssamenwerking dient dan ook bij te dragen tot een oriëntatie op de markt. Dit

kan gebeuren door vrije prijsvorming, particulier initiatief, doorbreking van (overheids)monopolies, en dergelijke te bevorderen en door vrij kapitaalverkeer en in het bijzonder particuliere investeringen te stimuleren.

Een ruime plaats in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid zou moeten worden ingeruimd voor de versterking van de *civil society*, het geheel van organisaties waarin burgers zich verenigen. Liberalen hechten in dit verband sterk aan de ondersteuning van de vorming van een ondernemend middenkader. Een welvarende en mondige middenklasse kan een cruciale rol spelen bij het tot stand brengen en versterken van democratie en economische ontwikkeling.

De steun aan ontwikkelingslanden met Nederlands belastinggeld zou primair verleend dienen te worden door de overheid. Democratische controle en effectiviteit van het beleid worden aangetast als de publieke middelen ten behoeve van ontwikkelingshulp worden versnipperd over verzuilde organisaties in eigen land.

Ontwikkelingssamenwerking vormt een onderdeel van het buitenlands beleid. Omdat een brede aanwezigheid en profilering van ons land in de wereld van belang is, dienen wij met een aanzienlijk aantal ontwikkelingslanden hulprelaties te (blijven) onderhouden.

CONCLUSIE

In een pagina of dertig de liberale benadering van de belangrijkste maatschappelijke vraagstukken van de komende decennia schetsen, dat heeft zonder meer iets onbevredigends. Elk probleem dat wordt aangestipt, verdient eigenlijk een uitgebreide behandeling; elke oplossing die wordt gesuggereerd, zou uitvoeriger uitgelegd en onderbouwd dienen te worden. Toch heeft het zin de uitdagingen rond de eeuwwisseling in hun samenhang te bekijken en, al was het maar ter stimulering van de gedachtewisseling in eigen kring, kort en bondig een liberaal *mission statement* te formuleren.

De kern van onze boodschap is dat de vertrouwde liberale beginselen nog altijd een uitstekend richtsnoer voor het politieke handelen vormen. Het aloude liberale ideaal van de verantwoordelijke mens in een vrije samenleving heeft niets aan kracht en actualiteit ingeboet. Als nu een VVD-commissie een beginselverklaring zou moeten formuleren, zou zij wellicht enigszins andere bewoordingen kiezen dan diegenen die in 1980 de huidige beginselverklaring hebben opgesteld, maar de inhoud zou praktisch dezelfde zijn. Het bedenken van nieuwe principes en waarden is een overbodige exercitie. Waar het op aan komt, is de oude principes en waarden krachtiger en consequenter toe te passen.

Bij deze toepassing dient gelet te worden op een aantal belangrijke ontwikkelingen, in het bijzonder de groei van de technologische kennis, de demografische evolutie, de mondialisering en de individualisering. Zo vergt de toenemende internationale concurrentie een versterking van het vrije ondernemerschap in Nederland. Het kunnen nemen van risico's is een noodzakelijke voorwaarde voor creativiteit, dynamiek en welvaartsgroei. De ondernemende Nederlandse burger probeert het beste uit zichzelf te halen, onder meer door zich krachtig op buitenlandse markten te manifesteren. De noodzaak internationaal concurrerend te zijn brengt met zich dat ons land niet te veel uit de pas kan lopen wat betreft belastingstelsel, regelgeving en vestigingseisen. Met het oog op de betekenis van technologische kennis is het voor de concurrentiepositie van Nederland van groot belang meer middelen vrij te maken voor onderzoek en ontwikkeling.

De individualisering maakt het mogelijk en wenselijk burgers veel meer keuzemogelijkheden en zelfstandigheid te gunnen. De waarborgstaat die de liberalen voorstaan, beperkt zich tot kerntaken, zoals de zorg voor de fysieke en bestuurlijke infrastructuur, de bescherming van de veiligheid van de burger en het garanderen van bestaanszekerheid voor een ieder. De waarborgstaat vergroot het individuele verantwoordelijkheidsbesef door de band tussen kiezen, betalen en genieten waar mogelijk te herstellen en burgers zo veel mogelijk met de gevolgen van hun gedrag te confronteren.

Het toezien op de naleving van wetten en regels met inbegrip van opsporing en bestraffing van overtreders, is essentieel voor het vertrouwen van de burgers in de overheid. De betrokkenheid bij de publieke zaak kan vergroot worden door het bestuur dicht bij de burger te brengen. Politieke partijen vormen een onmisbare schakel tussen burger en staat en dienen

gerevitaliseerd te worden. Partijen, die een heldere visie op het algemeen belang presenteren, zijn beter in staat maatschappelijke belangen tegen elkaar af te wegen en rekening te houden met de wensen van minderheidsgroeperingen, dan deelnemers aan allerlei vormen van directe democratie.

Nieuwe problemen vereisen niet per se nieuwe beleidsinstrumenten. Zo kan de milieuproblematiek, die in de afgelopen jaren - terecht - hoog op de politieke agenda is beland, veelal het meest doelmatig bestreden worden door toepassing van het prijsmechanisme. Een vrijere marktwerking biedt ook uitkomst in de volkshuisvesting, waar de overheid verder kan terugtreden, en in de gezondheidszorg, waar concurrentie binnen door de overheid gestelde regels de kans op verspilling doet afnemen. Het beter doen functioneren van de arbeidsmarkt, tot slot, biedt minderheidsgroeperingen, zoals allochtonen, de beste kansen zich op eigen kracht te ontwikkelen.

Het vergroten van de werkgelegenheid bevordert niet alleen de individuele zelfstandigheid, maar tevens de maatschappelijke cohesie. Het verrichten van arbeid versterkt het gevoel van betrokkenheid bij de samenleving. De maatschappelijke samenhang dient tegelijkertijd te worden bevorderd door het aanzetten tot verantwoordelijk burgerschap. Een belangrijke rol speelt hierbij het onderwijs, dat voor een samenleving de beste mogelijkheid vormt haar belangrijkste waarden uit te dragen en over te dragen. Onderwijs is eveneens het middel bij uitstek om de mens in staat te stellen zich overeenkomstig zijn mogelijkheden en voorkeuren te ontplooien. Meer dan voorheen moeten onderwijsinstellingen talent de ruimte geven en kwaliteit laten prevaleren boven kwantiteit.

Het onderwijs zou ook moeten inspelen op de voortschrijdende Europese integratie door middel van goed onderricht in de moderne vreemde talen. Voor de welvaart en stabiliteit van onze regio is de voortgang van de Europese integratie van groot belang, maar rekening zal gehouden moeten worden met de nationale gevoelens. Veronachtzaming van de nationale gerichtheid van de burgers door daar te europeaniseren waar zij dit niet wensen of waar het niet noodzakelijk is, wekt een afkeer van het hele integratieproces op. Dit betekent dat niet meer moet worden geïntegreerd dan noodzakelijk of voor de nationale bevolking aanvaardbaar is. Ook in Europese aangelegenheden moet Nederland zich laten leiden door wat zijn belangrijkste uitgangspunt in het hele buitenlands beleid behoort te zijn, namelijk het nationaal belang.

Aldus een samenvatting van enige hoofdlijnen uit de voorgaande acht hoofdstukken. Wat onze commissie heeft beoogd, is de kernpunten van de liberale maatschappijbeschouwing nog eens op een rij te zetten en aan te geven wat hun betekenis is in het licht van de uitdagingen rond de eeuwwisseling. Wij hopen dat onze bespiegelingen de vele actieve vertegenwoordigers van de VVD extra inspiratie geven om datgene te doen wat, naar het woord van Thorbecke, alle politici en bestuurders voor ogen zou moeten staan, namelijk `te midden der handeling in ideeën leven'.

COLOFON

Het rapport *Vrij en verantwoordelijk. Een liberaal toekomstperspectief* is, onder verantwoordelijkheid van het hoofdbestuur van de VVD, opgesteld door de Commissie Liberalisme 21ste eeuw.

De Commissie Liberalisme 21ste eeuw werd op 2 mei 1996 geïnstalleerd door de partijvoorzitter, drs W.K. Hoekzema. De commissie kreeg als taakopdracht zich te buigen over de veranderende omstandigheden (in de breedste zin des woords) in de samenleving en liberale antwoorden te formuleren op de vragen die de maatschappelijke ontwikkelingen oproepen. 'Waar ligt voor ons liberalen het evenwicht tussen markt en overheid, tussen individuele vrijheid en verantwoordelijkheid en de collectieve verantwoordelijkheid? Hoe kan in dezen de publieke moraal worden ontwikkeld?'

De samenstelling van de commissie is als volgt:
De heer mr I.W. Opstelten, *voorzitter*
De heer dr G. Zoutendijk, *ondervoorzitter*
De heer dr G.A. van der List, *scribent*
De heer drs A. Bakas
Mevrouw A. van den Berg
De heer mr P.G. Brood
De heer prof. mr dr P.B. Cliteur
Mevrouw prof. dr H.M. Dupuis
De heer dr K. Groenveld
Mevrouw drs I. Günther
De heer prof. dr P.J. Idenburg
De heer J. Kamminga
De heer dr A.A.M. Kinneging
De heer mr H.E. Koning
De heer drs H.H.J. Labohm
De heer prof. dr U. Rosenthal
Mevrouw E. Tuijnman
Mevrouw drs P.H. Ginjaar, *ambtelijk secretaris*

Adviseurs van de commissie waren de heren drs W.K. Hoekzema, mr drs F. Bolkestein, mr F. Korthals Altes en drs G.M. de Vries.

Het hoofdbestuur heeft de commissie gevraagd een rapport op te stellen en dit in december 1996 aan het hoofdbestuur aan te bieden. Vooruitlopend hierop organiseerde het hoofdbestuur, in samenwerking met de Teldersstichting, op 11 mei 1996 een themadag Individualisering en Liberalisme. De uitkomsten werden besproken tijdens de openbare partijraadsvergadering op 22 juni 1996 in Bussum.

In de eerste maanden van 1997 zal een vijftal grote discussiebijeenkomsten plaatsvinden. Op de bijeenkomsten, waarbij zowel de commissie als het hoofdbestuur is betrokken, zal het rapport met de afdelingen en de kamercentrales worden besproken. Uiteindelijk zal op de Jaarlijkse Algemene Vergadering (23 en 24 mei te Venlo) de finale behandeling plaatsvinden.

Het hoofdbestuur heeft in zijn vergadering van 9 december 1996 het rapport marginaal getoetst aan de liberale beginselen.